

باغ صاحبقرانیه- (مجموعه فرهنگی - تاریخی نیاوران)

تاریخ مجموعه نیاوران را با تحلیل دگردیسی های فراوان در کالبد آن همراه می نمایم تا روند تغییرات ساختاری آن نیز همراه با تاریخ باغ صاحبقرانیه بیان گردد. قصر نیاوران در باغی بزرگ در دهکده نیاوران ساخته شد. فتحعلی شاه و محمدشاه هر یک منزلگاهی بیلاقی در این مکان ساخته بودند و ناصرالدین شاه با تخریب آنها قصر نیاوران را ساخت و در سی امین سال حکومت وی قصر یاد شده به دلیل آغاز قرن دوم زمامداری وی «صاحبقرانیه» نام گرفت.

بنا به اشارات اعتمادالسلطنه در مرآت البلدان والد وی مشیرالدوله به مباشرت و مسئولیت این مهم بر گمارده شد. بدین روال چنانکه مرآت البلدان می آید: در سال 1267 ناصرالدین شاه به مشیرالدوله دستور داد عمارت جدید سلطانی در قصبه نیاوران بنا نماید و بازاری مشتمل بر یکصد باب دکان در نیاوران بسازد.

کارنا سرنا، سیاح اروپایی که در سال 1294 ه.ق برابر با 1877 میلادی به ایران آمده بود و بخت آن را داشت که قصر نیاوران را ببیند، درباره این بنا چنین نوشته است:

«زیباترین اقامتگاه تابستانی ناصرالدین شاه قصر نیاوران است. این کاخ ساختمانی است به سبک امروز واقع در دامنه سلسله جبال البرز که باغ شکوهمند مشرف به دشت شمیران آن را احاطه کرده است. حتی در گرمترین ایام سال نیز زیر درختان انبوه این باغ نسیمی خنک در جریان است و به همین جهت شاه قسمتی از گرمای قلب الاسد را در این کاخ می گذراند.

در سال 1297 تحولی کلی در عمارت نیاوران صورت می گیرد، شاه و نزدیکانش برای تجدید بنا در شکل جدید رایزنی های فراوان داشتند و یحیی خان مشیرالدوله به عنوان وزیر عدلیه طی حکمی شروع به بنای عمارتی باشکوه در آن نمود که چنان که می آید: «که این قصر عالی از دو سمت مفتوح است: یکی از طرف جنوب که منظر آن تمام جلگه تهران است و یکی دیگر از طرف شمال که منظر به کوه البرز دارد و طرف جنوب آن عالی تر و مزین تر است.»

اطلاعات دکتر «فوریه» پزشک ناصرالدین شاه در کتاب سه سال در دربار ایران می تواند وضعیت باغ را به درستی نمایان سازد:

«در بالاتر از محلی که ناصرالدین شاه عمارت حالیه را ساخته سابقاً قصر فتحعلیشاه بود و این شاه آن را خراب کرده و قصر خود را به عوض آن در میان این باغ وسیع بنا نموده، قریب چهل منزل حدید که هر یک اقلاً سه اتاق دارند برای زنان حرم ساخته است. از این منازل گذشته در طرف دست راست عمارت مجزایی است مخصوص به امین اقدس و در طرف چپ عمارتی دیگر مخصوص انیس الدوله که دیواری آنها را از منازل سایر اهل حرم جدا می کند.»

در زمان مظفرالدین شاه دیواری از شرق به غرب در شمال کاخ صاحبقرانیه کشیده شد و محل حرم و خواجه سراپان را جدا نمودند. در زمان احمدشاه نیز به همین روال در شمال قصر جهان نما دیواری کشیده و قصر و دیوانخانه را از محل حرم و خواجه سراپان جدا کردند.

بنا به یگانه اطلاع در دست از منابع تاریخی کوشک زیبای احمد شاهی در دوران آخرین پادشاه قاجار در شمال کاخ صاحبقرانیه به فاصله 100 متری قاجار در شمال کاخ

صاحبقرانیه به فاصله 100 متری از آن بنا گردید.

در دوران پهلوی اول به منظور برگزاری مراسم جشن عروسی محمدرضا پهلوی و فوزیه، کاخ صاحبقرانیه دستخوش تحولات چشمگیری گردید. نخست دیوار میان دیوانخانه و حرمسرا را تخریب نمودند. و سپس بنای اقامتگاه های زنان حرم را نیز که بنا به روایات بین چهل الی پنجاه واحد بود تخریب نمودند. معیر الممالک در کتاب ابنیه عصر قاجار در اشاره به وضعیت مجموعه سلطنتی نیاوران و کاخ صاحبقرانیه چنین می نویسد:

«اکنون عمارت بزرگ بیرونی آن سرپاست ولی از باغ و عمارت اندرونی و بناهای دربار، نقارخانه، کشیک خانه، آشپزخانه و قراول خانه که در قسمت شمال و شمال غربی کاخ موجود واقع بود اثری برجای نمانده.»

در کتاب جغرافیای تاریخی شمیران تألیف دکتر منوچهر ستوده نیز ضمن اشاراتی به چهل بنای اهل حرم و بناهای امین قدس و انیس الدوله چنین می آید: در جلوی این چهل بنا، محلی برای پوش سلطنتی و پشت آنها هم محلی برای نشستن در هوای آزاد بوده است. جنوب قصر جهان نما هم باغی است که محل تفریح و گردش ناصرالدین شاه با حرم بود.»

در دوران پهلوی دوم ساخت کاخ بزرگ نیاوران که از ابتدا با عنوان « اقامتگاه مهمانان سلطنتی » طراحی گردیده بود، با تراشیدن بخش متراکم درختان و انهدام فضای سرسبز ضلع شمال شرقی با در سال 1336 آغاز گردید. با تغییر کاربری بنای مذکور(که بیش از 9000 متر مربع وسعت دارد) از عملکرد پیش گفته به فضای سکونتگاهی اصلی خاندان پهلوی دوم، عملاً بیشترین میزان دست اندازی در عرصه این باغ باشکوه صورت پذیرفت.

ساخت بنای عظیم مذکور با ساختمان کتابخانه ویژه فرح پهلوی و بناهای متعدد اداری و خدماتی در جانب شمال غربی و سپس احداث بنایی در جنوب غربی سایت و تخریب عرصه های سبز دیگری در گوشه و کنار و در فضای سبز شمال سایت با کاشت گونه های بیگانه درخت ها، گیاهان و احداث باغ و برکه ژاپنی مترادف شد. با اعمال بازسازی ها و پاره ای تغییرات در معماری داخلی، بناهای نیمه متروکه کوشک احمدشاهی اقامتگاه فرزند ارشد و کاخ صاحبقرانیه دفتر اصلی پهلوی دوم گردیدند.

باغ صاحبقرانیه که هم اینک به نام «مجموعه فرهنگی - تاریخی نیاوران» نامیده می شود بستر وقوع بسیاری از مهمترین وقایع سیاسی - تاریخی کشور در طی یکصد و پنجاه سال اخیر بوده است. رخدادهای مهمی چون اقامت و سکونت پنج پادشاه دوران قاجار پهلوی، امضای

فرمان مشروطیت توسط مظفردالدین شاه، برگزاری برخی از مهمترین جلسات و توافقات سیاسی در این فضا، تبدیل آن به عنوان سکونتگاه و مقر حکومتی آخرین پادشاه آخرین سلسله سلطنتی ایران و حضور وی تا واپسین ساعت ترک ایران، به این باغ هویت سیاسی یگانه ای بخشیده است.

نقش باغ صاحبقرانیه در شکل گیری کالبد کانونی تهران بزرگ

باغ صاحبقرانیه در برهه ای از زمان طرف توجه و عنایت ناصرالدین شاه قرار گرفت که تهران در محدوده دارالخلافه فتحعلیشاهی کالبد بسیار کوچک داشت، فراگرد دیواره و پاروهای تهران مجموعه کثیری از باغ های مختلف همچون باغ نگارستان، دوشان تپه، مستوفی، بهجت آباد، باغشاه و... قرار داشتند که شاه دارالخلافه گریز به فراخور موقعیت و اوضاع روحی خویش کوتاه زمانی در هر یک از آنها اتراق می نمود. احیا و باز پیرایی باغ نیاوران و احداث بنای قصر تابستانی که در فاصله ای دور از تهران قدیم و باغهای فراگرد آن قرار داشت، نیازمند تامین مسیر دسترسی مناسبی بود که این مهم نیز در کوتاه زمانی میسر گردید.

اقامت تابستانی شاه قاجار و معاشران و درباریان در باغ صاحبقرانیه، اقامت ناگزیر کلیه صاحب منصبان عالی مقام حکومتی، اعیان و اشراف در صفحات شمالی تهران جهت تماس مداوم با دربار و شخص شاه سبب شد تا سکونت آنها از شکل اختیاری اتراق در بیلاق به شکل الزامی سکونت در آن حیطه تبدیل شود.

در این ارتباط حتی سفرای کشورهای مهم بیگانه نیز به تاسی از درباریان و معاشرین شاه قاجار اقدام به تملک و آبادانی باغ های بزرگی در محدوده شمیران و نیاوران و احداث بناهای اقامتگاهی تابستانی نمودند.

احداث و احیای باغهای مهمی چون: باغ اقدسیه، باغ سلطنت آباد، باغ منظریه، باغ فرمانفرما، باغ کامرانیه، باغ ظهیرالدوله، باغ ملک، باغ دربند، باغ فردوس، باغ آصف السلطنه و نیز تملک و توسعه باغهای بزرگ دیگری در این محدوده توسط سفارتخانه های روسیه تزاری، عثمانی، انگلستان و فرانسه و ... همه متأثر از حضور پررنگ ناصرالدین شاه در باغ صاحبقرانیه بوده است. ناگفته پیداست که این رویکرد حرکت سایر اقشار اجتماعی را به سمت شمال تهران به دنبال داشت. چه سکونت تابستانی طبقات مرفه پیش

گفته، لزوم ایجاد امکانات و حضور خدمات مورد نیاز و قابل تأمین توسط لایه های پایین تر اجتماع را طلب می نمود.

اگر چه نقش شاخص باغ صاحبقرانیه در دوران 20 ساله حکومت پهلوی اول و اوائل حکومت پهلوی دوم برای مقطعی از زمان به کاخ سعدآباد تفویض گردید، اما با حضور و اقامت آخرین خاندان سلطنتی (خانواده پهلوی دوم) در باغ صاحبقرانیه در دهه 1340 و تبدیل بخشی از باغ به کاخ اقامتگاه و دفتر حکومتی، مجدداً جاذبه عظیم صاحبقرانیه در فراخوانی و اسکان خانواده های مرفه و اقشار آریستوکرات تشدید گردید و همچنان تا واپسین لحظه حکومت پهلوی دوم سبب حرکت بافت مسکونی تهران بزرگ در قالب ساخت و سازهای بی وقفه بناهای مسکونی وسیع در عرصه مزارع و کشتزارها و مشخصاً باغ های واقع در کوهپایه های شمال تهران گردید. به بیان دقیقتر در مقیاس کلان، کاخ-باغ صاحبقرانیه از اواسط دوران قاجار (1267ق) آغازگر و عامل بسیار مهمی در آبادانی صفحات شمالی تهران قدیم، احیا و احداث باغهای بزرگ واقع در مناطق شمالی و کوهپایه ای در فاصله ای بسیار دور از دارالخلافه و هسته مرکزی تهران شد، امری که رفته رفته مغناطیس و عامل حرکت و رشد بافت شهر در راستای جنوب به شمال گردید و مداوماً در طی بیش از یکصد و پنجاه سال تداوم یافت.

در مقیاس منطقه ای اما، جاذبه فراوان و عملکرد باغ یاد شده به نوعی سبب از دست رفتن حوزه وسیع طبیعی و قلمرو محیطی پیرامون مجموعه و تنگ تر شدن مداوم عرصه سازمان فضایی بر آن گردید. به بیانی روشنتر اگر کاخ صاحبقرانیه جای گرفته بر صفا ای رفیع و برخوردار از منظری بی نظیر با شکوه مشرف به دشت بزرگ پیش رو، سبب شکل گیری باغهای مصفا و وسیع و تعمیم فضای سبز آراسته و معمور در گستره وسیع زیر سیطره خود گردید، در دوران پهلوی دوم به سبب افزایش جاذبه و اقبال بیش از حد اطرافیان و صاحب منصبان حکومتی به منطقه و احداث باغهای مسکونی در جوار آن رفته رفته قلمرو پیرامون خود را از دست داد. با شکل گیری شهرک اعیان نشین صاحبقرانیه و تفکیک اراضی ساخت واحدهای مسکونی در باغهای پیرامون، عملاً حرکتی مهلک و تخریبی در جهت از دست رفتن چشم اندازهای کم نظیر منطقه، خشک شدن مزارع و سربرآوردن شماری از واحدهای مسکونی (ابتدائاً کم تراکم) آغاز شد.

پس از انقلاب نیز با از بین رفتن قدرت حکومتی و انهدام سیستم کنترل حریم امنیتی پیرامون مجموعه، روند ساخت و سازهای یاد شده با افزایش جمعیت و اعطای بی رویه تراکم، به قدرافراشتن بدن عنان بناهای بلندمرتبه و برجها در اطراف و اکناف مجموعه منجر گردید تا بدانجا که ارزشهای بصری باغ و منظر آن از خارج به داخل و چشم

اندازه‌های بی‌مانند آن از داخل به خارج و ریز اقلیم محدوده آن به شدت مخدوش گردید.

تصاویر هوایی موجود که تغییر و تحولات باغ در عرصه داخلی و حوزه بیرونی آن را از سال 1335 تا سال 1375 مشخص می‌نمایند، شواهدی گویا بر روند 40 ساله تخریب و آرایش پیکره و بستر طبیعی محل استقرار باغ صاحبقرانیه یا نیاوران تلقی می‌گردند.

تمامی مساعی مصروف در امر ساماندهی باغ ایرانی زمانی به نتیجه خواهد رسید که باغ به مثابه پدیده‌ای زنده، پویا و نیز عاملی حاضر و مؤثر در حیات اجتماعی و فرهنگی جامعه امروزین ارزیابی و شناخته شود. در مورد نمونه پیش رو چنان که آمد مشخص گردید که باغ صاحبقرانیه علی‌رغم تمامی جفاها و تنگناها، قرار گرفته در حصارهای بلند فراگرد خویش تا چه میزان تأثیری شگرف در حوزه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در شکل‌گیری تهران بزرگ در گستره‌ای بس عظیم داشته است.

باید اشاره نمود که حیطة و حوزه عملکردی اجتماعی و فرهنگی بسیاری از باغهای مطروحه در این همایش همانند باغ صاحبقرانیه محدوده‌ای محلی و منطقه‌ای نبوده بلکه مقیاسی ملی دارد و یگانه راه حفظ، احیا و ساماندهی برای حضور پایدار عنصر باغ ایرانی در کشور، همانا ایجاد شرایط لازم برای بستر طبیعی و حوزه فرهنگی وسیع فراگرد آنان است.

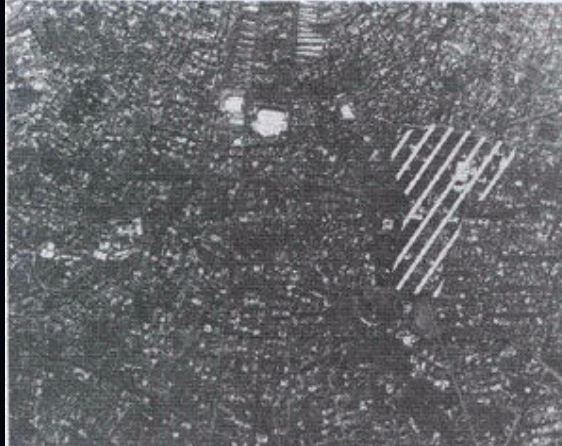
در مورد خاص باغ صاحبقرانیه حاصل سه سال مطالعه بنده و همکاران با توجه به آن که از بستر طبیعی دیرینه و حیطة پیرامونی صاحبقرانیه عرصه چندان باقی نمانده است. در وهله نخست ملزم نمودن کلیه ارگانها و نهادهای ذیربط در مورد رعایت حریم جغرافیایی، فیزیکی و بصری و صیانت دقیق معدود باغهای ایرانی بازمانده در سطح کشور است. که در این خصوص باید اشاره شود وضعیت باغ صاحبقرانیه با توجه به هجوم بی‌وقفه سازندگان واحدهای مسکونی و اداری به حریم باغ به شدت مخاطره‌آمیز است و در مرحله دوم نیز پیشنهاد اینجانب تأکید بر بازشناسی و معرفی عملکردهای فرهنگی و تاریخی مجموعه یاد شده و ایجاد یک محور فرهنگی ارگانیک برای تهران بزرگ در محدوده کوهپایه‌های شمالی، در حد فاصل باغهای صاحبقرانیه و سعدآباد با عنایت به وجود بقایای باغهای ارزشمند و وجود بیش از 50 مرکز فرهنگی و علمی در این محدوده است. به یاد داشته باشیم که تنها ارتباط و تعامل مداوم بین بقایای باغهای تاریخی و دیگر آثار فرهنگی و همچنین وجود اراده و رویکردی ملی در راه تبیین ارزشهای معنوی و هویت تاریخی آنان عامل بقا و تداوم حیات این عناصر بی‌نظیر خواهد بود. کوتاه سخن آن که، بیابید پیش از آن که معدود باغهای ایرانی از جغرافیای کشور حذف شده و به تاریخ آن بپیوندند به نجات آنان

شاید مولانا از آنچه بر باغ ایرانی در دوران حاضر رفته است پیشاپیش آگاهی داشته، به ویژه آنجا که می فرماید:

چون که گل رفت و گلستان درگذشت نشنوی زان پس زبلبل سرگذشت

چون که گل بگذشت و گلشن شد خراب بوی گل را از که بیاییم، از گلاب

عکس هوایی سال ۱۳۷۴

این جایگاه محدوده باغی مجموعه پارک و فرهنگسرای نیاوران
 این جنوب و شهرک صاحبزادیه در شرق آن به دور آن دخل و
 تصرفات پانزدهمین در شرایطی مشابه با دوره پیش از انقلاب باقی
 مانده اند. بافت شهری فراتر از آن با تراکم فوق العاده این مجموعه
 را احاطه کرده است.

مجموعه فرهنگی - اداری پارک

عکس هوایی سال ۱۳۴۸

باغ و ساختمان قدیمی سرای آرا، باغ جدید نیاوران، سینما و
 زمین های شاس در دهانه شرقی آن احداث گردیده اند
 بر حاش جنوبی آن در مجموع سه ساختمان کل، مکتب خان باکامه
 از حاش جنوبی آن ساخته شده. پارک نیاوران نیز در حاش جنوب
 آن قرار گرفته و توری از حیاط عالی پارک به حاش جنوبی سرور، در حاش
 جنوبی باغ احداث و در دهانه غربی آن قرار گرفته.

مجموعه زمین های تجاری و صنعتی جدید
 ساختمان کار، قدیم (وکیل نیولاندینگ)
 پارک نیاوران (معمام مراملی ایرانی)
 سینمای استانبولی

منابع

باغ ایرانی بازتابی از بهشت، انتشارات میج (Mage)، واشنگتن 1998، تألیف محمدرضا
 مقتدر، مینوش یآوری و مهدی خوانساری، ترجمه مهندسین مشاور آران، 1383.

تهران، ظهور یک کلان شهر، تألیف دکتر علیرضا مدنی پور، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری، ترجمه دکتر حمید زراندوز.

جغرافیای تاریخی شمیران، دکتر منوچهر ستوده . طرح حفظ و سازماندهی تهران، مهندسین مشاور آتک.

عکس های هوایی سازمان نقشه برداری کشور 1335، 41، 45، 48، 74.

مرآت البلدان، جلد چهارم

مطالعات معرفی و ساماندهی مجموعه فرهنگی - تاریخی نیاوران، مهندسین مشاور آران، 1381.

نویسنده متن: بابک زیرک